

Współczesne wyzwania edukacji na rzecz przedsiębiorczości w szkolnictwie wyższym

STRESZCZENIE

Rozwój przedsiębiorczości jest uwzględniony nie tylko w europejskiej polityce edukacyjnej, lecz także w polskiej. W dobie obecnych zmian społecznych i gospodarczych szczególnie ważną rolę odgrywa współpraca pomiędzy biznesem i nauką, a także promowanie działań na rzecz interdyscyplinarnych programów edukacyjnych w zakresie przedsiębiorczości.

Celem artykułu jest przedstawienie istoty edukacji na rzecz przedsiębiorczości oraz wskazanie głównych kierunków rozwoju w szkolnictwie wyższym na szczeblu europejskim oraz w Polsce. Na tej podstawie zostaną zidentyfikowane współczesne wyzwania dla uczelni wyższych w zakresie edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Obecne wyzwania, związane z internacjonalizacją, interdyscyplinarnymi uwarunkowaniami przedsiębiorczości, a także coraz większym zacieśnianiem współpracy między uczelniami i przedsiębiorstwami, odgrywają w nauczaniu przedsiębiorczości kluczową rolę i zostały określone w tym artykule jako istotne kierunki zmian, mające wpływ na kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych. Powinny być one uwzględnione przez wszystkie zainteresowane strony, na poziomie polityki i wyższych uczelni, gdzie partnerstwa, sieci oraz wymiana dobrych praktyk stanowią podstawę dalszego rozwoju.

→ **SŁOWA KLUCZOWE** – EDUKACJA NA RZECZ PRZEDSIĘBIORCZOŚCI,
KOMPETENCJE PRZEDSIĘBIORCZE, SZKOLNICTWO
WYŻSZE

SUMMARY

Contemporary Challenges of Entrepreneurship Education for Higher Education Institutes

The development of the entrepreneurial mindset is embedded not only in European educational policy but also in Polish policy. In the current age of social and economic changes cooperation between business

and science in the context of internationalization as well as promotion of actions for interdisciplinary preconditions for entrepreneurship in educational programs is required.

The aim of this paper is to present the essence of education for entrepreneurship and identify the main directions of development for higher education at the European and Polish level. On this basis, the main trends related to the development in the field of entrepreneurship in higher education will be identified. The current challenges of internationalization, interdisciplinary entrepreneurship conditions and closer cooperation between universities and businesses play in the entrepreneurship education a crucial role were identified in this paper as pivotal agents of change in entrepreneurship education. It should be taken into account by all stakeholders, both at the policy and university level, where partnership, networking and good practice exchange is the foundation for further development.

→ **KEYWORDS** – ENTREPRENEURSHIP EDUCATION, ENTREPRENEURIAL COMPETENCIES, HIGHER EDUCATION

Wprowadzenie

Rozwój przedsiębiorczości jest podstawowym obszarem nie tylko w europejskiej polityce edukacyjnej, lecz także w polskiej. Strategia Unii Europejskiej (UE) „Europa 2020” podkreśla szczególną rolę kreatywności, innowacyjności i przedsiębiorczości w edukacji oraz proponuje szereg działań w tym zakresie¹. Jest to możliwe między innymi poprzez stymulowanie przedsiębiorczych postaw młodych ludzi i stworzenie bardziej przyjaznego klimatu społecznego dla przedsiębiorczości w UE, który nie jest dotychczas w pełni wykorzystywany. To wymaga podniesienia jakości edukacji, poprawy wyników działalności badawczej, wspierania transferu innowacji i wiedzy w całej Unii. Dlatego inwestowanie w edukację w zakresie przedsiębiorczości jest szczególnie ważne, co podkreślono w przewodniku *Edukacja dla przedsiębiorczości*, wydanym przez Komisję Europejską².

Komisja Europejska dąży do tego, aby rozwijać ogólne kompetencje przedsiębiorcze, mające zastosowanie we wszystkich

¹ Por. *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*, European Commission, COM(2010) 2020 final, Brussels 2010, s. 13.

² Por. *Entrepreneurship Education: A Guide for Educators*, European Commission, Brussels 2013.

dziedzinach życia, a nie tylko przekazywać wiedzę na temat, jak prowadzić biznes. Przede wszystkim na podkreślenie zasługują tutaj wszelkie formy uczenia się, kształcenia i szkolenia, które przyczyniają się do rozwoju „ducha przedsiębiorczości”, kompetencji oraz odpowiednich zachowań. Znalazło to odzwierciedlenie także w Planie działań na rzecz przedsiębiorczości do 2020 roku³, przedstawiającym nowe perspektywy i szereg działań, które powinny zostać podjęte zarówno na poziomie unijnym, jak i na szczeblu państw członkowskich w celu wsparcia przedsiębiorczości w Europie.

Ogólnie rzecz biorąc, Komisja Europejska opublikowała szereg dokumentów politycznych na temat wdrażania edukacji w zakresie przedsiębiorczości i w tym celu zostało zainicjowanych wiele debat wśród decydentów politycznych wysokiego szczebla. We wszystkich tych dokumentach i dyskusjach podkreślano ważną rolę promowania współpracy w całej UE, mobilności i możliwości wymiany know-how. W dobie obecnych zmian społecznych i gospodarczych wymagana jest nie tylko współpraca pomiędzy biznesem a nauką, lecz ważne jest także promowanie działań na rzecz interdyscyplinarnych programów edukacyjnych w zakresie przedsiębiorczości⁴.

Konieczne są zatem zmiany w podejściu do edukacji, położenie nacisku na aktywną naukę i przekazywanie nowych doświadczeń studentom. W wielu systemach edukacji stanowi to fundamentalne odejście od tradycyjnego podejścia. Wizja taka powinna zostać przyjęta przez wszystkie zainteresowane strony, na poziomie polityki oraz wyższych uczelni, gdzie partnerstwo i wymiana dobrych praktyk stanowią podstawę zmian w edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Decydującą rolę w rozwoju kompetencji przedsiębiorczych odgrywają przede wszystkim instytucje szkolnictwa wyższego, które są istotnym elementem polityki innowacyjności oraz polityki związanej z przedsiębiorczością.

Celem artykułu jest przedstawienie istoty edukacji na rzecz przedsiębiorczości oraz wskazanie głównych kierunków rozwoju w szkolnictwie wyższym na szczeblu europejskim i w Polsce. Na tej podstawie zostaną zidentyfikowane współczesne wyzwania dla uczelni wyższych w zakresie edukacji na rzecz

³ Por. *Entrepreneurship 2020 Action Plan: Reigniting the Entrepreneurial Spirit in Europe*, European Commission, COM(2012) 795 final, Brussels 2013.

⁴ Por. *Entrepreneurship Education: A Guide for Educators*, dz. cyt., s. 5.

przedsiębiorczości. Obecne wyzwania, związane z internacjonalizacją, interdyscyplinarnymi uwarunkowaniami przedsiębiorczości, a także coraz większym zacieśnianiem współpracy między uczelniami i przedsiębiorstwami, odgrywają w nauczaniu przedsiębiorczości zasadniczą rolę i zostały określone w tym artykule jako istotne kierunki zmian, mające wpływ na kształtowanie kompetencji przedsiębiorczych.

Edukacja na rzecz przedsiębiorczości

Według definicji przyjętej przez Komisję Europejską, przedsiębiorczość oznacza zdolność osoby do przekształcania pomysłów w konkretne działania. Zdolność ta ma odzwierciedlenie w kreatywności, innowacyjności i podejmowaniu ryzyka⁵, a także w umiejętności planowania przedsięwzięć i osiągania zamierzonych celów, które wspierają nie tylko rozwój społeczeństwa, lecz także tworzą nowe możliwości dla przedsiębiorców do podejmowania dalszych działań społecznych lub komercyjnych. Ogólnie można przyjąć, iż przedsiębiorczość oznacza między innymi poszukiwanie nowych rozwiązań wymagających własnej pomysłowości i inicjatywy, połączone ze skłonnością do podejmowania ryzyka i umiejętnością wykorzystywania szans.

W związku z tym, że pojęcie przedsiębiorczości jest różnie definiowane w literaturze przedmiotu, także terminologia edukacji w odniesieniu do przedsiębiorczości ma wiele pokrewnych znaczeń, używanych zamiennie, a mianowicie: nauczanie przedsiębiorczości, kształcenie w zakresie przedsiębiorczości, edukacja dla przedsiębiorczości, edukacja w zakresie przedsiębiorczości, edukacja przedsiębiorczości, przedsiębiorcza edukacja, edukacja na rzecz przedsiębiorczości. Spośród tych wielu różnych określeń, najczęściej to ostatnie pojęcie uważane jest za szerszy termin, obejmujący zarówno edukację formalną (edukację elementarną, średnią, akademicką), jak i nieformalną (np. szkolenia, kursy dla przedsiębiorców, samodoskonalenie)⁶, w tym

⁵ Por. *Effects and Impact of Entrepreneurship Programmes in Higher Education*, European Commission, DG Enterprise and Industry, Brussels 2012, s. 7.

⁶ Por. K. Wach, *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2013, nr 9, s. 248-249.

kształcenie ustawiczne przez całe życie zgodnie z koncepcją *lifelong learning*⁷. Dlatego w dalszej części artykułu będzie stosowany termin: edukacja na rzecz przedsiębiorczości.

Edukacja na rzecz przedsiębiorczości została zapoczątkowana na przełomie lat 40. i 50. XX wieku w Stanach Zjednoczonych⁸. Okresem przełomowym w rozwoju przedsiębiorczości jako dyscypliny naukowej w szkolnictwie wyższym były lata 90. Początkowo kwestionowano brak podstaw teoretycznych oraz zasadność przedsiębiorczości jako dyscypliny naukowej⁹. Z biegiem czasu dyscyplina ta zyskała większy zakres instytucjonalizacji w szkolnictwie wyższym, szczególnie w szkołach biznesu i zarządzania. W Europie natomiast edukacja na rzecz przedsiębiorczości zyskała na znaczeniu dopiero pod koniec lat 90. XX wieku, chociaż kilka instytucji podjęło już dużo wcześniej działania w tym zakresie¹⁰. Według Todda Finkle'a, przedsiębiorczość jest jednym z najszybciej rozwijających się obszarów w szkolnictwie wyższym w skali globalnej. Jego badania wykazały najwyższy wzrost między innymi w odniesieniu do liczby międzynarodowych stanowisk, a także międzynarodowych kandydatów na studia¹¹.

W ogólnym ujęciu, edukacja na rzecz przedsiębiorczości może być rozpatrywana w odniesieniu do różnych obszarów, kategorii czy kryteriów podziału. Jednym ze sposobów interpretacji terminu edukacji na rzecz przedsiębiorczości jest rozróżnienie¹²:

- nauczania o przedsiębiorczości jako pewnym zjawisku (fenomenie),

⁷ Por. Decyzja Nr 1720/2006/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 15 listopada 2006 r. ustanawiająca program działań w zakresie uczenia się przez całe życie (Dz. Urz. UE L 327).

⁸ Por. D.F. Kuratko, *The Emergence of Entrepreneurship Education: Development, Trends and Challenges*, „Entrepreneurship Theory and Practice” 2005, vol. 29, no. 5, s. 577-598.

⁹ Por. T.A. Finkle, D. Deeds, *Trends in the Market for Entrepreneurship Faculty during the Period 1989-1998*, „Journal of Business Venturing” 2001, vol. 16, no. 6, s. 613-630.

¹⁰ Por. K. Wilson, *Entrepreneurship Education in Europe*, w: *Entrepreneurship and Higher Education*, red. J. Potter, Chapter 5, Paris 2008, s. 4.

¹¹ Por. T.A. Finkle, *Entrepreneurship Education Trends*, „Research in Business & Economics Journal” 2010, vol. 1, s. 35-53.

¹² Por. E.A. Rasmussen, R. Sørheimb, *Action-based Entrepreneurship Education*, „Technovation” 2006, vol. 26, s. 186.

- nauczania przydatnych umiejętności, aby stać się przedsiębiorcą.

Inne możliwości klasyfikacji edukacji na rzecz przedsiębiorczości przedstawia poniższa tabela.

Tab. 1. Wybrane klasyfikacje edukacji na rzecz przedsiębiorczości

Autor	Typologia edukacji	Definicja
Jamieson (1984)	• Edukacja o przedsiębiorczości (education about enterprises)	Przekazanie wiedzy teoretycznej na temat zakładania i prowadzenia własnej działalności gospodarczej
	• Edukacja dla przedsiębiorczości (education for enterprises)	Kształtowanie umiejętności potrzebnych przedsiębiorcom w prowadzeniu własnego biznesu (umiejętności menedżerskie)
	• Edukacja przez przedsiębiorczość (education in enterprise)	Doskonalenie dalszych umiejętności biznesowych związanych z rozwojem już prowadzonej działalności gospodarczej
Guzmán/ Liñán (2005)	<ul style="list-style-type: none"> • Edukacja w zakresie promowania własnej działalności gospodarczej jako alternatywnej ścieżki kariery • Edukacja w zakresie uruchamiania działalności gospodarczej w fazie start-up • Edukacja dokształcająca, skierowana do dojrzałych przedsiębiorców • Edukacja w zakresie przedsiębiorczego dynamizmu, promująca przedsiębiorcze postawy (np. kreatywność, innowacyjność, inwencyjność, własną inicjatywę w miejscu pracy oraz we własnym biznesie) 	
Quality Assurance Agency for Higher Education (QAA) (2012)	• Edukacja w zakresie przedsiębiorczych przedsięwzięć (enterprises education)	Proces wyposażania uczniów i/lub studentów (względnie absolwentów) w bogate zdolności do generowania pomysłów, a także kształtowania umiejętności niezbędnych do realizacji tych pomysłów
	• Edukacja w zakresie przedsiębiorczości (entrepreneurship education)	Przygotowanie uczniów i/lub studentów w zakresie wiedzy, umiejętności i postaw wymaganych w kontekście tworzenia nowego przedsięwzięcia lub własnej działalności gospodarczej

Źródło: Opracowanie własne na podstawie K. Wach, *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych*, art. cyt., s. 249-250.

Należy zauważyć, iż większość przytoczonych klasyfikacji edukacji na rzecz przedsiębiorczości odnosi się do edukacji ekonomicznej lub biznesowej, przy czym typologia opracowana przez brytyjską Agencję Zapewniania Jakości w Szkolnictwie Wyższym (QAA) przedstawia holistyczne ujęcie procesu edukacji w zakresie kreatywności oraz przedsiębiorczości.

Podając problematykę dotyczącą współczesnych wyzwań związanych z szeroko rozumianą edukacją na rzecz przedsiębiorczości, należy podkreślić, iż także w polskiej literaturze przedmiotu znajdują się liczne pozycje autorów podejmujących podobne problemy badawcze¹³. Polskie osiągnięcia w zakresie badań nad przedsiębiorczością odnoszą się między innymi do następujących kwestii: celów edukacji przedsiębiorczości, treści przedmiotowych przedsiębiorczości, dydaktyki nauczania przedsiębiorczości, kształcenia postaw przedsiębiorczych, kształcenia w zakresie przedsiębiorczości na poziomie akademickim czy też roli przedsiębiorczości w rozwoju gospodarczym i społecznym¹⁴.

Zarówno w literaturze, jak i praktyce zostało dotychczas opracowanych wiele różnych modeli i koncepcji nauczania przedsiębiorczości. Model edukacji na rzecz przedsiębiorczości ma na celu przede wszystkim zmianę sposobu myślenia, przekazanie wiedzy w zakresie przedsiębiorczości, przygotowanie do tworzenia biznesplanów oraz rozwoju umiejętności komunikacyjnych¹⁵. Istotną kwestią edukacji na rzecz przedsiębiorczości jest odpowiednie przygotowanie do podjęcia ryzyka w związku z założeniem własnego biznesu lub jego efektywniejszym rozwojem. Poza tym, model przedsiębiorczości musi być holistyczny i zintegrowany, począwszy od własnego przygotowania się i samorozwoju, aż po przygotowanie biznesu i jego prowadzenie. Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wymaga kształcenia poprzez bezpośrednie doświadczenia, co może się przyczynić do większej odwagi w podejmowaniu ryzyka, lepszego zarządzania

¹³ Por. M. Borowiec, *Rola szkolnictwa wyższego w procesie kształtowania gospodarki opartej na wiedzy*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2008, nr 4, s. 24-36.

¹⁴ Por. Z. Ziolo, *Miejsce przedsiębiorczości w edukacji*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2012, nr 8, s. 10-11.

¹⁵ Por. S.H. Priyanto, *Entrepreneurial and Vocational Learning in Entrepreneurship Education: Indonesian Non Formal Education Perspective*, „Basic Research Journal of Business Management and Accounts” 2012, vol. 1(2), s. 32.

osiągniętymi wynikami, a także uczenia się poprzez uzyskiwane rezultaty.

Edukacja na rzecz przedsiębiorczości może być traktowana jako proces zmian i tworzenia wiedzy, umiejętności, postaw i możliwości przedsiębiorczych poprzez kształcenie, szkolenie, doradztwo lub doświadczenie. Zdobywanie praktycznych doświadczeń w dziedzinie przedsiębiorczości można uzyskać również poza systemem edukacji, rozwijając umiejętności poprzez uczenie się nieformalne i pozaformalne, na przykład wolontariat¹⁶.

Podsumowując, edukacja na rzecz przedsiębiorczości powinna dążyć do osiągnięcia następujących celów¹⁷:

- doskonalenia przedsiębiorczego sposobu myślenia (mentalności przedsiębiorczej) wśród młodych ludzi, aby mogli być bardziej kreatywni i pewni siebie w podejmowanych przedsięwzięciach i podniesieniu swojej atrakcyjności dla pracodawców;
- wspierania innowacyjnych firm rozpoczynających działalność (start-up);
- zwiększenia ich znaczenia w społeczeństwie i gospodarce.

Uczelnie wyższe mogą się przyczynić do rozwoju przedsiębiorczości, zarówno pośrednio, poprzez kształcenie studentów, jak również bezpośrednio poprzez komercjalizację badań i inicjowanie nowych przedsięwzięć, co jest przedmiotem analizy w dalszej części artykułu.

Rola uczelni wyższych w edukacji na rzecz przedsiębiorczości

Koncentrując się na szkolnictwie wyższym, nie można nie odnieść się do ram kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego, wdrażanych w Polsce w myśl unijnej strategii. Nowa strategia kształcenia koncentruje się na umiejętnościach, kompetencjach, skutkach uczenia się i kształcenia, co ma wspierać realizację

¹⁶ Por. *Council Recommendation on the Validation of Non-Formal and Informal Learning*, European Commission, COM(2012) 485 final, Brussels 2012.

¹⁷ Por. E.S. Mwasalwiba, *Entrepreneurship Education: a Review of its Objectives, Teaching Methods, and Impact Indicators*, „Education + Training” 2010, vol. 52 (1), s. 20-47.

koncepcji uczenia się przez całe życie (*lifelong learning*). Według tych założeń kompetencja to wszystko, co dana osoba wie, rozumie i potrafi wykonać, czyli skumulowane efekty uczenia się dla danego poziomu kształcenia, a efekty uczenia się definiowane są w kategoriach wiedzy, umiejętności oraz kompetencji społecznych. Wiedza przestała być jedynym celem procesu edukacyjnego. Ważne są także kompetencje personalne i społeczne, które zdefiniowano jako

zdolność do autonomicznego i odpowiedzialnego działania, w tym umiejętność współdziałania z innymi w roli zarówno członka, jak i lidera grupy, a także zdolność adaptacji do coraz szybciej zmieniającego się świata przez uczenie się przez całe życie¹⁸.

To wśród tych kompetencji lokuje się proprzedsiębiorcza postawa życiowa.

Wdrażanie Krajowych Ram Kwalifikacji ma na celu wspieranie projakościowych przemian w systemie kształcenia w Polsce. Wiąże się to z projektowaniem kierunków studiów oraz programów zajęć dydaktycznych z wykorzystaniem efektów kształcenia, co jest wprowadzane na uczelniach obowiązkowo przez nowelizację ustawy „Prawo o szkolnictwie wyższym”¹⁹. Dzięki temu uczelnie, stając przed koniecznością przebudowy prowadzenia przedmiotów w sposób bardziej ukierunkowany na efekty kształcenia niż dotąd, mają możliwość modyfikacji przedmiotów lub wprowadzenia do procesu dydaktycznego nowych przedmiotów, które mogą wykształcić postawy przedsiębiorcze studentów. Wprowadzane na uczelniach wewnętrzne systemy zapewniania jakości kształcenia mogą dodatkowo przyczynić się do osiągnięcia efektów edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

Edukacja, rozumiana jako proces kształcenia i szkolenia, a w szczególności edukacja na rzecz przedsiębiorczości, może się przyczyniać do wzrostu i tworzenia nowych miejsc pracy tylko wówczas, gdy uczenie się koncentruje się na wiedzy,

¹⁸ E. Chmielecka, *Kompetencje personalne i społeczne*, w: *Autonomia programowa uczelni. Ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*, red. E. Chmielecka, Warszawa 2010, s. 143.

¹⁹ Ustawa z 18 marca 2011 r. – Prawo o szkolnictwie wyższym, ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. 2011, Nr 84, poz. 455).

umiejętnościach i kompetencjach, weryfikowanych za pomocą efektów kształcenia w całym procesie uczenia się. Jest to szczególnie ważnym wyzwaniem dla instytucji każdego szczebla kształcenia, aby zwiększyć znaczenie i jakość programów edukacyjnych dla studentów i rynku pracy, rozszerzyć dostęp do nauki i ułatwić przechodzenie pomiędzy różnymi ścieżkami kształcenia i szkolenia²⁰. Analizując przedsiębiorczość jako zdolność jednostki do wcielania pomysłów w czyn, jest to umiejętność kluczowa dla wszystkich, a głównym celem kształcenia na poziomie szkolnictwa wyższego powinno być rozwijanie umiejętności i ducha przedsiębiorczości.

W dobie innowacyjnej gospodarki, konkurencja wymusza elastyczność, ciągłe uczenie się, rozwój umiejętności w zakresie komunikacji międzyludzkiej i zespołowej pracy projektowej, a także sprawne posługiwanie się nowoczesnymi technikami zarządzania informacją. W tym celu konieczne są zmiany w systemie edukacji, programach i organizacji nauczania, umożliwiające wzrost zdolności adaptacyjnych do nowych wyzwań, które obejmują między innymi²¹:

- multidyscyplinarność kształcenia przez umiejętne łączenie nauczania przedmiotów ścisłych i przyrodniczych ze społecznymi, komunikacji i tworzenia portfela kompetencji społecznych;
- programy mobilności i współpracę szkół wyższych z przedsiębiorstwami, łączenie wiedzy i umiejętności pracowników naukowych z doświadczeniami zawodowymi;
- edukację ustawiczną obejmującą ofertę studiów i szkoleń dla osób w każdym wieku z bardzo różnymi doświadczeniami zawodowymi.

Szczególne znaczenie przedsiębiorczości, jako jednej z kluczowych kompetencji uczenia się przez całe życie, jest podkreślane między innymi w kontekście procesu budowania gospodarki i społeczeństwa, opartych na wiedzy²². W tym celu UE

²⁰ Por. *Rethinking Education: Investing in Skills for Better Socio-economic Outcomes*, European Commission, COM(2012) 669 final, Strasbourg 2012, s. 7.

²¹ Por. *Foresight kadr nowoczesnej gospodarki*, red. K.B. Matusiak, J. Kućński, A. Gryzik, Warszawa 2009, s. 164.

²² Por. *Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key Competences for Lifelong Learning*, European Commission, COM(2005)548 final, Brussels 2005.

podejmuje liczne działania na rzecz edukacji dla przedsiębiorczości. Istotnym dokumentem jest Plan działań na rzecz przedsiębiorczości do 2020 roku (Entrepreneurship 2020 Action Plan). Zgodnie z zaleceniami Komisji Europejskiej plan ten jest oparty na trzech filarach: rozwoju kształcenia i szkolenia w zakresie przedsiębiorczości; tworzeniu odpowiedniego otoczenia biznesowego; oraz wzorach do naśladowania i docierania do określonych grup. Na szczególną uwagę zasługuje potrzeba uwzględnienia przedsiębiorczości we wszystkich formach edukacji, w tym także w kształceniu nieformalnym. We wspomnianym już Planie działań na rzecz przedsiębiorczości do 2020 roku rozróżniono dwa poziomy kształcenia w zakresie przedsiębiorczości²³:

- pierwszy dotyczy upowszechnienia i poprawy jakości uczenia się przedsiębiorczości,
- drugi obejmuje konieczność szerszego zaangażowania się szkolnictwa wyższego na rzecz edukacji dla przedsiębiorczości.

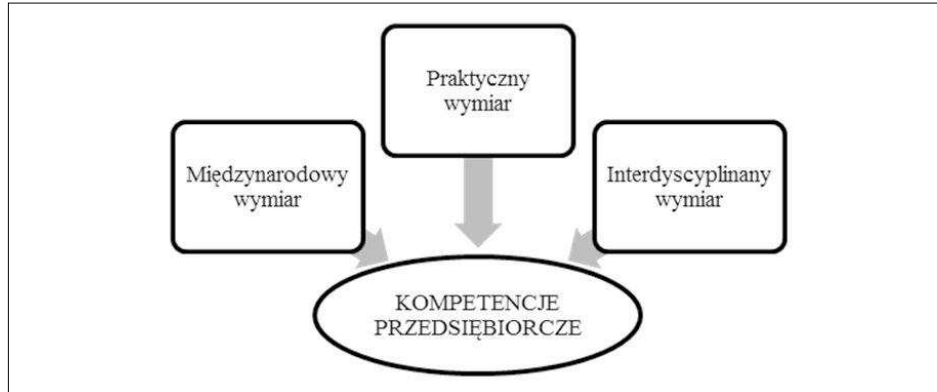
Wśród głównych działań UE na rzecz upowszechnienia i poprawy jakości uczenia się przedsiębiorczości wymienia się rozwój i zwiększenie roli wiedzy i innowacji między innymi poprzez kształcenie, szkolenie i uczenie się przez całe życie. Ponadto Komisja Europejska podkreśla, iż instytucje szkolnictwa powinny dążyć do szerszego zaangażowania się w edukację na rzecz przedsiębiorczości, a także do rozwoju i funkcjonowania zgodnego z kulturą przedsiębiorczości i innowacji. Rola szkolnictwa wyższego w odniesieniu do przedsiębiorczości znacznie wykracza poza przekazywanie wiedzy, ponieważ obejmuje również udział w ekosystemach, partnerstwach i sojuszach sektorów przemysłu²⁴.

Na podstawie ogólnej analizy strategicznych założeń i wytycznych opracowanych na szczeblu UE można stwierdzić, iż główne kierunki zmian w szkolnictwie wyższym w zakresie edukacji na rzecz przedsiębiorczości oscylują wokół trzech aspektów, tj. internacjonalizacji, interdyscyplinarności oraz praktycznego ukierunkowania, nieodzownych w procesie kształtowania kompetencji przedsiębiorczych (por. rys. 1).

²³ Por. *Entrepreneurship 2020 Action Plan: Reigniting the Entrepreneurial Spirit in Europe*, dz. cyt., s. 5-6.

²⁴ Por. tamże, s. 7; T. Rachwał, *Rola przedsiębiorstw przemysłowych. w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, w: *Przemysł i usługi w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, red. Z. Ziolo, T. Rachwał, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego” 2013, vol. 21, s. 192-193.

Rys. 1. Współczesne wyzwania w procesie kształtowania kompetencji przedsiębiorczych

Źródło: opracowanie własne.

Ogólnie należy podkreślić, iż wymienione powyżej aspekty wzajemnie się wspomagają oraz uzupełniają i dzięki temu mogą one równocześnie stanowić integralny element edukacji na rzecz przedsiębiorczości. Aby móc dokładniej zaakcentować wieloaspektowość i złożoność tych wyzwań, w dalszej części artykułu będą one przedmiotem odrębnej analizy, uwzględniającej przykładowe inicjatywy i dobre praktyki, które w istotnym stopniu wspomagają proces kształtowania kompetencji przedsiębiorczych w szkolnictwie wyższym.

Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec nowych wyzwań w szkolnictwie wyższym

Międzynarodowy wymiar kształtowania kompetencji przedsiębiorczych

O priorytetowym znaczeniu internacjonalizacji (umiędzynarodowienia) w szkolnictwie wyższym w UE świadczy tak zwany proces boloński²⁵, mający na celu zwiększenie mobilności, podwyższenie jakości kształcenia i wprowadzenia konkurencyjności uczelni wyższych. Proces internacjonalizacji kształcenia na rzecz przedsiębiorczości może być wspomagany głównie poprzez takie formy współpracy międzynarodowej, jak na przykład:

²⁵ Por. *The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report, Education*, Brussels 2012.

- promowanie mobilności studentów i pracowników akademickich;
- realizowanie programów studiów we współpracy z uczelniami zagranicznymi (w tym wspólne studia magisterskie i doktoranckie);
- włączanie elementów międzynarodowych i międzykulturowych do programów kształcenia;
- prowadzenie studiów w języku obcym (głównie angielskim);
- udział uczelni w międzynarodowych stowarzyszeniach, sieciach tematycznych, związkach uczelni, projektach wielostronnych.

Należy podkreślić, iż międzynarodowy wymiar edukacji na rzecz przedsiębiorczości wynika zarówno z działań politycznych, jak również z inicjatywy uczelni wyższych, które biorą w ostatnim czasie coraz aktywniejszy udział w międzynarodowej współpracy z ośrodkami naukowymi i organizacjami, realizującymi różnorodne programy szkoleniowo-doradcze w zakresie przedsiębiorczości. Poniższa tabela przedstawia przykładowe inicjatywy w tym zakresie.

Tab. 2. Przykładowe inicjatywy międzynarodowej współpracy na rzecz rozwoju kompetencji przedsiębiorczych

Inicjatywa/projekt	Główne działania
STVP – Stanford Technology Venture Program	<ul style="list-style-type: none"> • inicjatywa Stanford University – lidera kształcenia w zakresie przedsiębiorczości akademickiej na poziomie uniwersyteckim • coroczne konferencje dydaktyczne w USA, Azji, Ameryce Południowej i Europie w celu wymiany doświadczeń w zakresie różnorodnych form kształcenia i wspierania przedsiębiorczości technologicznej (innovacyjnej)
IntEnt – Internationalizing Entrepreneurship Education and Training	<ul style="list-style-type: none"> • doroczna konferencja grupująca akademickich dydaktyków, a także badaczy przedsiębiorczości, głównie z krajów europejskich, • uruchomiona przez Förderkreis Gründungs-Forschung e.V. (FGF) – niemieckie stowarzyszenie akademickie promujące rozwój badań i programów dydaktycznych w dziedzinie przedsiębiorczości w strefie niemieckojęzycznej Europy

ERENET – Entrepreneurship Research and Education Network of Central European Universities	<ul style="list-style-type: none">• powstała w 2005 roku w celu rozwoju badań i kształcenia w dziedzinie przedsiębiorczości w Europie Środkowo-Wschodniej• wydaje elektroniczne czasopismo „ERENET Profile” oraz organizuje konferencje na temat przedsiębiorczości
SEIPA – Sieć Edukacyjna Innowacyjnej Przedsiębiorczości Akademickiej	<ul style="list-style-type: none">• powstała w 2007 roku w wyniku realizacji projektu w ramach Programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Wsparcie innowacyjnej przedsiębiorczości akademickiej”, koordynowana przez Akademię Leona Koźmińskiego w Warszawie• ma na celu między innymi współpracę międzynarodową poprzez wymianę doświadczeń i realizację ponadnarodowych projektów dotyczących edukacji w zakresie przedsiębiorczości oraz wdrażania programów edukacyjnych w zakresie innowacyjnej przedsiębiorczości

Źródło: opracowanie własne.

Podsumowując, można stwierdzić, iż przedstawione przykłady wybranych inicjatyw, stowarzyszeń, sieci i projektów międzynarodowych mają zatem na celu podejmowanie wspólnych działań naukowo-badawczych i dydaktycznych, będących podstawą innowacyjnych rozwiązań na rzecz przedsiębiorczości, a szczególnie na rzecz rozwoju międzynarodowych kompetencji przedsiębiorczych.

Interdyscyplinarny wymiar kształtowania kompetencji przedsiębiorczych

Kolejnym wyzwaniem edukacji na rzecz przedsiębiorczości jest interdyscyplinarność, mająca odzwierciedlenie między innymi w projektach o szerokim zakresie merytorycznym, w których uczestniczą specjaliści z różnych dziedzin, a także w promowaniu przedsiębiorczości w naukach nieekonomicznych. Analiza programów w europejskich uczelniach wskazuje, że zdecydowana większość przedmiotów dotyczących przedsiębiorczości jest oferowana na studiach ekonomicznych i/lub zarządzania (biznesu). W tej sytuacji kluczowym wyzwaniem jest uruchomienie programów na temat przedsiębiorczości w naukach ścisłych,

przyrodniczych, technicznych i artystycznych²⁶. Aby móc sprostać temu wyzwaniu, grupa ekspertów międzynarodowych – na zlecenie Komisji Europejskiej – opracowała w 2008 roku rekomendacje dotyczące nauczania przedsiębiorczości w szkolnictwie wyższym, szczególnie na studiach nieekonomicznych²⁷. Zawierają one przegląd sytuacji w krajach Unii Europejskiej oraz konkretne zalecenia co do działań podejmowanych przez uczelnie wyższe, instytucje narodowe oraz Komisję Europejską. Również w ramach projektu przewodniego „Unia Innowacji”, przewidzianego na lata 2014-2020, Komisja Europejska zobowiązuje się wspierać partnerstwa w obszarze wiedzy i umacniać powiązania między światem nauki, biznesu oraz wspierać przedsiębiorczość, pomagając młodym innowacyjnym przedsiębiorstwom²⁸. W odpowiedzi na to działanie państwa członkowskie są zobowiązane do podjęcia odpowiednich działań, aby zapewnić odpowiednią liczbę absolwentów nauk ścisłych, wydziałów matematycznych i inżynieryjnych oraz wprowadzić do programów szkolnych elementy kreatywności, innowacji i przedsiębiorczości.

Ponadto na szczepku ONZ, wśród kluczowych obszarów polityki i programów nauczania przedsiębiorczości, opracowanych przez Konferencję Narodów Zjednoczonych do Spraw Handlu i Rozwoju (UNCTD – United Nations Conference on Trade and Development), podkreśla się promowanie edukacji na rzecz przedsiębiorczości według tak zwanego modelu STEM (*science, technology, engineering and math*), czyli wprowadzenie przedsiębiorczości we wszystkich obszarach nauki²⁹.

Przykładem interdyscyplinarnego kształtowania kompetencji przedsiębiorczych jest projekt pod nazwą „Wdrożenie pilotażowych programów edukacyjnych w zakresie Innowacyjnej Przedsiębiorczości w Politechnice Warszawskiej”, zrealizowany w latach 2009-2011, który polegał na wprowadzeniu do systemu

²⁶ Por. *Entrepreneurship Education in Europe: Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning*, European Commission, Ministry of Education and Research, Oslo 2006, s. 82.

²⁷ Por. *Entrepreneurship in Higher Education, especially in Non-business Studies. Final Report of the Expert Group*, European Commission, Directorate-General for Enterprise and Industry, Brussels 2008.

²⁸ Por. *Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*, dz. cyt., s. 13.

²⁹ Por. *Entrepreneurship Education Policies*, UNCTAD, Geneva 2010, s. 4.

nauczania w całej uczelni modułów edukacyjnych służących wykształceniu wśród jej studentów kompetencji przedsiębiorczej na wszystkich poziomach studiów, tj. pierwszego, drugiego i trzeciego stopnia. W wyniku realizacji projektu możliwe było osiągnięcie między innymi następujących skutków³⁰:

- wprowadzenie przedmiotów takich jak „Przedsiębiorczość innowacyjna” lub „Przedsiębiorczość technologiczna”, umożliwiających wykształcenie wśród studentów Politechniki Warszawskiej orientacji przedsiębiorczej poprzez przekazanie możliwie szerokiego spektrum zagadnień związanych z zakładaniem i rozwojem innowacyjnego biznesu, w formie wykładów, warsztatów i zajęć interaktywnych;
- utworzenie kompetentnego i proaktywnego zespołu wykładowców o multidyscyplinarnej specjalizacji w obszarze nauk technicznych oraz ekonomicznych, co przyczyniło się do tego, że zrealizowane w ramach projektu działania mają znacznie większe i bardziej długofalowe efekty niż początkowo zakładano;
- zapoczątkowanie ekosystemów wspierania przedsiębiorczości technologicznej między innymi poprzez sieci kontaktów zawodowych, którymi dysponują wykładowcy, a także poprzez zasoby uczelni, głównie w postaci dostępu do wiedzy eksperckiej, sprzętu w laboratoriach badawczych oraz korzystnych warunków (prawnych i finansowych) dla tworzenia „studenckich” firm.

Podsumowując, należy podkreślić, iż za najbardziej efektywną formę organizacyjną dla edukacji na rzecz przedsiębiorczości i stymulowania studenckich inicjatyw przedsiębiorczych w zachodnich krajach uważa się tworzenie centrów przedsiębiorczości, skupiających interdyscyplinarne zespoły specjalistów. Tego typu inicjatywy, a szczególnie ponadwydziałowe i wielofunkcyjne centra przedsiębiorczości, przyczyniają się w istotnym stopniu do kształtowania interdyscyplinarnych kompetencji przedsiębiorczych.

³⁰ Por. J. Cieślik, J. Guliński i in., *Edukacja dla przedsiębiorczości akademickiej*, Warszawa 2011, s. 127-128.

Praktyczny wymiar kształtowania kompetencji przedsiębiorczych

Z punktu widzenia edukacji na rzecz przedsiębiorczości jedną z istotnych zasad w tym kontekście jest zasada współpracy z przedsiębiorstwami lub pracodawcami³¹. Polskie uczelnie coraz częściej dążą do rozwoju przedsiębiorczości akademickiej poprzez współpracę z otoczeniem społeczno-gospodarczym, gdyż z jednej strony są one zobligowane wymogiem ustawowym³², a z drugiej strony muszą sprostać rosnącej konkurencji, zarówno w skali krajowej, jak i europejskiej. Należy także podkreślić, iż pojęcie przedsiębiorczości akademickiej zostało prawnie usankcjonowane dopiero w 2005 roku w ustawie Prawo o szkolnictwie wyższym, kładąc nacisk na prowadzenie przez uczelnie akademickich inkubatorów przedsiębiorczości oraz centrów transferu technologii³³. Przedsiębiorczość akademicka w Polsce, mimo znacznego postępu, znajduje się dopiero w stadium rozwoju, o czym świadczą między innymi nieliczne przykłady znanych firm, które powstały w Polsce, opierając się na wiedzy pracowników nauki, i osiągnęły znaczące sukcesy rynkowe. Uczelniane ośrodki innowacji (akademickie inkubatory przedsiębiorczości, centra transferu technologii) powinny się zatem stać trwałymi elementami struktury organizacyjnej uczelni z konkretnie zdefiniowanymi zadaniami oraz środkami ludzkimi i technicznymi niezbędnymi do ich realizacji³⁴. Ponadto w Komunikacie Komisji Europejskiej „Nowe podejście do edukacji: Inwestowanie w umiejętności na rzecz lepszych efektów społeczno-gospodarczych” podkreślono, że rzeczywiste doświadczenia poprzez uczenie się, opierające się na rozwiązywaniu problemów i powiązaniu z przedsiębiorstwem, powinny być wpisane we wszystkie dyscypliny i dostosowane do wszystkich poziomów edukacji³⁵.

³¹ Por. *Entrepreneurship Education: A Guide for Educators*, dz. cyt.

³² Por. Ustawa Prawo o szkolnictwie wyższym z dnia 27 lipca 2005 r. (Dz.U. z 2005 r. Nr 164 poz. 1365 ze zm.), art. 4.

³³ Por. tamże, art. 86.

³⁴ Por. *Rekomendacje zmian w polskim systemie transferu technologii i komercjalizacji wiedzy*, red. K.B. Matusiak, J. Guliński, Warszawa 2010, s. 83.

³⁵ Por. *Rethinking Education: Investing in Skills for Better Socio-Economic Outcomes*, dz. cyt., s. 4.

Praktyczny wymiar kształtowania kompetencji przedsiębiorczych może być wspomagany między innymi poprzez:

- współpracę z przedsiębiorstwami w celu przygotowywania programów kształcenia i szkolenia dostosowanych do praktyki biznesowej;
- prowadzenie przez uczelnie akademickich inkubatorów przedsiębiorczości oraz centrów transferu technologii;
- rozwój współpracy pomiędzy przedsiębiorstwami a sferą B+R, klastrami oraz instytucjami biznesu;
- współpracę z absolwentami uczelni w celu promowania i wspierania działań uczelni w zakresie kształtowania praktycznych kompetencji przedsiębiorczych.

Według Komisji Europejskiej uczelnie wyższe powinny w większym stopniu stawiać na przedsiębiorczość. W związku z tym coraz szerzej promowane jest pojęcie przedsiębiorczości akademickiej, co prowadzi do wielu zmian w ich funkcjonowaniu. Z jednej strony dotyczy to biznesowej aktywności osób związanych z uczelnią (pracowników naukowych, doktorantów i studentów), a z drugiej strony promowana jest przedsiębiorczość samej uczelni w zakresie komercjalizacji posiadanego know-how oraz budowy elastycznych relacji z otoczeniem gospodarczym³⁶. Po między jednym i drugim rozumieniem przedsiębiorczości akademickiej nie ma sprzeczności, aczkolwiek te odmienne podejścia implikują stosowanie innych narzędzi wsparcia.

Wspieranie przedsiębiorczości akademickiej znalazło swoje odzwierciedlenie między innymi w regionalnych programach operacyjnych, na przykład w ramach poddziałania 8.2.1 w Programie Operacyjnym Kapitał Ludzki w priorytecie 8 Regionalne Kadry Gospodarki – działanie 8.2 Transfer Wiedzy³⁷. Głównym celem tego poddziałania było wsparcie współpracy sfery nauki i przedsiębiorczości, w ramach którego przewidziane jest między innymi finansowanie takich projektów, jak:

³⁶ Por. *Rekomendacje zmian w polskim systemie transferu technologii i komercjalizacji wiedzy*, dz. cyt., s. 138.

³⁷ Por. *Szczegółowy Opis Priorytetów Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, Narodowa Strategia Spójności, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2013, s. 269-271.

- staże i szkolenia praktyczne dla pracowników przedsiębiorstw w jednostkach naukowych oraz dla pracowników naukowych w przedsiębiorstwach;
- promocja idei przedsiębiorczości akademickiej w celu komercjalizacji wiedzy i umiejętności zespołu działającego na uczelni lub w jednostce naukowej (firmy typu *spin-off* lub *spin-out*);
- szkolenia i doradztwo dla pracowników naukowych jednostek naukowych oraz pracowników naukowych, doktorantów studentów i absolwentów uczelni zamierzających rozpocząć własną działalność gospodarczą typu *spin-off* lub *spin-out*.

Podsumowując, należy zauważyć, iż budowanie nowoczesnych relacji uniwersytetu z otoczeniem jest nieodzownym narzędziem efektywnego kształtowania praktycznych kompetencji przedsiębiorczych. Komisja Europejska podkreśla, iż obecne systemy kształcenia i szkolenia są nadal niewystarczające, aby zapewnić właściwe umiejętności służące zwiększeniu szans na zatrudnienie. Głównym problemem jest brak współpracy, aby doświadczenie związane z procesem uczenia się było bliżej rzeczywistości środowiska pracy³⁸. Dlatego istnieje tutaj szczególne wyzwanie dla uczelni wyższych, które mogą odegrać istotną rolę w kształtowaniu i rozwoju wiedzy biznesowej oraz kluczowych umiejętności i postaw studentów, w tym kreatywności, inicjatywy, wytrwałości, pracy zespołowej, rozumienia ryzyka oraz poczucia odpowiedzialności. Za skuteczne metody nauki przedsiębiorczości uznaje się praktyczne modele uczenia się poprzez własne doświadczenia oraz udział przedsiębiorców.

Podsumowanie

Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wydaje się jednym z najważniejszych obszarów rozwoju społeczno-gospodarczego, ponieważ przedsiębiorcy są postrzegani jako ludzie, którzy mają bezpośredni wpływ na rozwój gospodarczy kraju,

³⁸ Por. *A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery – Industrial Policy Communication Update*, European Commission, COM(2012) 582 final, Brussels 2012.

a przedsiębiorczość jest traktowana jako siła napędowa rozwijającej się gospodarki³⁹.

Z uwagi na obecne wyzwania, stojące przed uczelniami wyższymi, konieczne są zmiany także w procesie edukacji na rzecz przedsiębiorczości, która dąży do kształtowania kompetencji przedsiębiorczych, mających odzwierciedlenie w konkretnych umiejętnościach oraz wiedzy. Należy podkreślić, iż odpowiednie kompetencje przedsiębiorcze stanowią podstawę realizacji wszelkich przedsięwzięć o charakterze społecznym lub komercyjnym, a ich kształtowanie na poziomie uczelni wyższych powinno uwzględniać obecne wyzwania w wymiarze międzynarodowym, interdyscyplinarnym, a także praktycznym. Tego typu podejście ma uzasadnienie w wielu programach badawczych oraz strategiach politycznych, które dążą przede wszystkim do rozwoju współpracy pomiędzy sektorem gospodarczym a jednostkami naukowo-badawczymi. Z uwagi na stosunkowo małe doświadczenia w tym zakresie w Polsce, należy zintensyfikować dalszą współpracę w tym kierunku przy jednoczesnym promowaniu kluczowych kompetencji i umiejętności o charakterze międzynarodowym i interdyscyplinarnym, co jest podstawą nowoczesnej edukacji na rzecz przedsiębiorczości.

Mimo iż zarówno w polityce, jak i praktyce istnieje już wiele dobrych założeń i pilotażowych działań, to w dalszym ciągu jest potrzeba podejmowania długofalowych inicjatyw na rzecz rozszerzenia oferty programowej dostosowanej do rynku pracy oraz opracowywania narzędzi i metod zwiększających atrakcyjność kształcenia studentów szkół wyższych, uwzględniając nowe trendy międzynarodowe. Jest to ważne, gdyż wśród młodzieży kariera przedsiębiorcy plasuje się raczej nisko na listach atrakcyjnych zawodów, co stanowi czynnik powstrzymujący osoby, które mogłyby chcieć zostać przedsiębiorcami⁴⁰. Wymaga to zmiany kultury przedsiębiorczości, która powinna się przyczyniać do zmiany sposobu postrzegania przedsiębiorców dzięki praktycznej i pozytywnej komunikacji na temat osiągnięć przedsiębiorców,

³⁹ Por. *Rekomendacje zmian w polskim systemie transferu technologii i komercjalizacji wiedzy*, dz. cyt., s. 7; T. Rachwał, *Rola przedsiębiorstw przemysłowych. w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, dz. cyt., 2013, s. 202.

⁴⁰ Por. *Entrepreneurship 2020 Action Plan: Reigniting the Entrepreneurial Spirit in Europe*, dz. cyt., s. 21.

ich wartości dla społeczeństwa i możliwości tworzenia lub przejmowania nowych przedsiębiorstw jako ścieżki kariery.

BIBLIOGRAFIA

- A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery – Industrial Policy Communication Update*, European Commission, 2012, COM(2012) 582 final, Brussels.
- Borowiec M., *Rola szkolnictwa wyższego w procesie kształtowania gospodarki opartej na wiedzy*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2008, nr 4, s. 24-36.
- Chmielecka E., *Kompetencje personalne i społeczne*, w: *Autonomia programowa uczelni. Ramy kwalifikacji dla szkolnictwa wyższego*, red. E. Chmielecka, MNIŚW, Warszawa 2010, s. 139-145.
- Cieślik J., Guliński J., Matusiak K.B., Skala-Poźniak A., *Edukacja dla przedsiębiorczości akademickiej*, PARP, Warszawa 2011.
- Council Recommendation on the Validation of Non-formal and Informal Learning*, European Commission, COM(2012) 485 final, Brussels 2012.
- Decyzja Nr 1720/2006/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 15 listopada 2006 r. ustanawiająca program działań w zakresie uczenia się przez całe życie (Dz. Urz. UE L 327).
- Effects and Impact of Entrepreneurship Programmes in Higher Education*, European Commission, DG Enterprise and Industry, Brussels 2012.
- Entrepreneurship 2020 Action Plan: Reigniting the Entrepreneurial Spirit in Europe*, European Commission, COM(2012) 795 final, Brussels 2013.
- Entrepreneurship Education: A Guide for Educators*, European Commission, Brussels 2013.
- Entrepreneurship Education in Europe: Fostering Entrepreneurial Mindsets through Education and Learning*, European Commission, Ministry of Education and Research, Oslo 2006.
- Entrepreneurship Education Policies*, UNCTAD, Geneva 2010.
- Entrepreneurship in Higher Education, especially in Non-Business Studies. Final Report of the Expert Group*, European Commission, Directorate-General for Enterprise and Industry, Unit E.1: Entrepreneurship, Brussels 2008.
- Europe 2020: A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth*, European Commission, COM(2010) 2020 final, Brussels 2010.
- Finkle T.A., *Entrepreneurship Education Trends*, „Research in business & Economics Journal” 2010, vol. 1, s. 35-53.
- Finkle T.A., Deeds D., *Trends in the Market for Entrepreneurship Faculty during the Period 1989-1998*, „Journal of Business Venturing” 2001, vol. 16, no. 6, s. 613-630.
- Foresight kadr nowoczesnej gospodarki*, red. K.B. Matusiak, J. Kuciński, A. Gryzik, PARP, Warszawa 2009.

- Kuratko D.F., *The Emergence of Entrepreneurship Education: Development, Trends and Challenges*, „Entrepreneurship Theory and Practice” 2005, vol. 29, no. 5, s. 577-598.
- Mwasalwiba E.S., *Entrepreneurship Education: a Review of its Objectives, Teaching Methods, and Impact Indicators*, „Education + Training” 2010, vol. 52 (1), s. 20-47.
- Priyanto S.H., *Entrepreneurial and Vocational Learning in Entrepreneurship Education: Indonesian Non Formal Education Perspective*, „Basic Research Journal of Business Management and Accounts” 2012, vol. 1(2), s. 30-36.
- Rachwał T., *Rola przedsiębiorstw przemysłowych w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, w: *Przemysł i usługi w rozwoju gospodarki opartej na wiedzy*, red. Z. Ziolo, T. Rachwał, „Prace Komisji Geografii Przemysłu Polskiego Towarzystwa Geograficznego” 2013, vol. 21, s. 189-211.
- Rasmussena E.A., Sørheim R., *Action-based Entrepreneurship Education*, „Technovation” 2006, vol. 26, s. 185-194.
- Recommendation of the European Parliament and of the Council on Key Competences for Lifelong Learning*, European Commission, COM(2005)548 final, Brussels 2005.
- Rekomendacje zmian w polskim systemie transferu technologii i komercjalizacji wiedzy*, red. K.B. Matusiak, J. Guliński, PARP, Warszawa 2010.
- Rethinking Education: Investing in Skills for Better Socio-economic Outcomes*, European Commission, COM(2012) 669 final, Strasbourg 2012.
- Szczegółowy Opis Priorytetów Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, Narodowa Strategia Spójności, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2013.
- The European Higher Education Area in 2012: Bologna Process Implementation Report*, Education, Audiovisual and Culture Executive Agency, Brussels 2012.
- Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym (Dz.U. z 2005 r. Nr 164, poz. 1365 ze zm.).
- Ustawa z 18 marca 2011 r. Prawo o szkolnictwie wyższym, ustawy o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. 2011 Nr 84, poz. 455).
- Wach K., *Edukacja na rzecz przedsiębiorczości wobec współczesnych wyzwań cywilizacyjno-gospodarczych*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2013, nr 9, s. 246-257.
- Wilson K., *Entrepreneurship Education in Europe*, w: *Entrepreneurship and Higher Education*, red. J. Potter, Chapter 5, OECD Publishing, Paris 2008.
- Ziolo Z., *Miejsce przedsiębiorczości w edukacji*, „Przedsiębiorczość – Edukacja” 2012, nr 8, s. 10-23.